

Նախնադարի հոգևոր մշակույթի ավանդույթների պահպանման ու զարգացման տեսակետից շահագնաց ուշագրավ են Սևանի ավազանում⁵¹, Գառնիում, Նախիջևանի Քյուլ-թափա II-ում⁵² հայտնաբերված մի քանի գունադարձ ամաններ, որոնց հարուստ կենդանապատկերները զուգակցված են երկնային նշանների հետ և կրկնելով ժայռապատկերների մոտիվներն ու ձևերը, կապվում են երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքի հետ:

3. ՌԵՐՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱԽՔՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏՐ

Արևի և մյուս աստվածների պաշտամունքը: Նախնադարյան տիեզերական պատկերացումները, պաշտամունքն ու հավատալիքն ընդհանրապես զարգացման բարձրակետին են հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում: Կիրառական արվեստի մեջ համապատասխանաբար փոխվում, զարգանում են կրոնապաշտամունքային իրերն ու առարկաները: Հոգևոր կյանքում և արվեստում սինթեզվում, բյուրեղանում են բրոնզի դարի ընդերքում առաջացող ուրարտական և հայկական մշակույթի էական տարրերն ու առանձնահատկությունները: Կիրառական արվեստի հուշարձաններում, մանավանդ բրոնզե գոտիների գծապատկեր սյուսնիներում տիեզերքը՝ երկիրը, երկինքն ու ջուրը, թեև դարձյալ պատկերվում են երևակայական կենդանիների, թռչունների ու լուսատուների միջոցով⁵³, սակայն նրանք այժմ ներկայացվում են երկնային երեք հորիզոնների ձևով: Երկիրը, ծովն ու երկրային օվկիանոսը դիտվում են իբրև միևնույն երևույթի տարբեր դրսևորումներ: Մեր բրոնզեդարյան նախնիները համոզված էին, որ ծովի անդնդախոր հատակին, ձկների ու շրային այլ էակների հետ միասին, ծնվում, ապրում, զորեղանում էին առասպելական դյուցազուններ, հավերժահարս դիցուհիներ, երկրային կենդանիներից չտարբերվող ցուլեր, գոմեշներ, իմաստուն ձիեր, ռոռնցից ջատերը օգնում էին մարդկանց՝ կյանքի ու բնության արհավիրքները հաղթահարելու, անելանելի վիճակներից դուրս պրծնելու համար: Մեր ժողովրդի հիասքանչ հեքիաթների, առասպելների, «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի մեջ միաձուլվել են նախահայերի ու հին հայերի տիեզերական ու բնապաշտական պատկերացումները: Հ. Ա. Օրբելու խոսքերով ասած՝ «էպոսի առաջին ճյուղի հերոսը՝ Սանասարը... մարմնավորում է տիեզերական էակի մի շարք գծեր, էակ, որ մարդկային արտաքին ունի, բայց իր մեջ բնության ուժեր է բովանդակում, կապված է բնության կենարար ու բարերար տարրերի՝ շրի հետ: Ջրից ծնված այս հսկան ջրից է ստանում իր ամենակործան սուրը... իր հասակը, անսահման ուժն ու զորությունը: Ջրից է ատանում իր հրաշալի ֆուռկիկ Զալալին, որն իր հերոսներին իջեցնում է կենարար ծովի անդունդը (երբ նրանք հյուժվում են) բարձրացնում է դեպի արևի զորավոր գունդը, իր հսկայակերպ տիրոջ հետ միասին ոչնչացնում է

51 Ա. Ա. Քալաբադյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնաբերություն Սևանի ավազանից, 129, 1969, № 4, էջ 75—77:

52 Նկատի են առնված է. Խանզադյանի և Քյուլ-թափա II-ի առաջին չրատարակված նյութերը:

53 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 93—94:

Նդլիբուի բռնգն արձանիկ Տալարսից: Ուշ բռնգն դար

թշնամիներին՝ (բոցեղեն շնշով, ամրակուռ սմբակներով) և նրա հետ միասին հնազանդ ու հավատարիմ, ներկակվում է ժայռերի մեջ՝ ավարտելով վաղնչական տիեզերական պտույտը՝ ծովից երկիր ու երկիրք»⁵⁴։

Թեև տիեզերքի հիմնական տարրերը՝ երկիրը, երկինքը, ջուրը, արևն ու լուսատուները մտածվում ու պատկերացվում էին միասնության մեջ, սակայն ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում վերջնականապես ձևավորվել էին սրանց առանձին տարրերի պաշտամունքները։ Ինչպես հնում, այնպես էլ այժմ ամենագլխավորը արևի պաշտամունքն էր։ Հնագիտական նյութերում առատորեն են ներկայացված արևը պատկերող բրոնզե բազմապիսի սկավառակներ կամ թռչնակերպ կախիկներ։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և առաջինի սկզբներին պատկանող հիասթափ բրոնզե գոտիների վրա արևը պատկերվում է անիվի, սայլի, մարտակառքի ձևով։ Սրանց վրա կամ կողքին գծանկարվում են արևի ու ամպրոպ-կայծակի սպառազեն մարդակերպ աստվածություններ⁵⁵։

Հին արևելյան կրոնա-պաշտամունքային գրավոր աղբյուրների և հայկական բանահյուսության համաձայն արև-աստվածն իր երկնային օրապտույտը կատարում էր ոչ միայն մարտակառքով, սայլով, մակույկով, այլև հրեղեն ձիերի կամ երկնային ցուլերի օգնությամբ։ Հայաստանի բրոնզե գոտիների և կիրառական արվեստի այլ հուշարձանների վրա արևը պատկերվում էր զանազան կենդանիների ու թռչունների՝ առյուծի, ցուլի, ձիու, արագիլի, սարյակի միջոցով։ Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ եթե ձին ու ցուլը արևի մշտական ուղեկիցներն էին, ապա թռչուններն ավելի բնորոշ էին գարնանային արևին, իսկ առյուծները՝ ամառային։ Հետաքրքիր է, որ տիեզերական ուժերը մարմնավորող Սասնա դուցազունների կերպարները ևս կապված են կենդանիների ու թռչունների անվան հետ։ Արևի Միհր աստծո կրկնակ Մհեր գյուցազուն էպոսում կոչվում է առյուծաձև Մհեր, նրա մշտական ուղեկիցն է ագռավը։ Սասնա բուրդ հերոսները հանդես են գալիս հրեղեն ձիով։

Արևի հետ սերտ կապ ունենալու լուսատուների պաշտամունքը։ Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա արևի աստղաձև նշանի շուրջը պատկերվում են լուսատուներ կամ որևէ համաստեղություն խորհրդանշող համապատկերներ՝ փոքրիկ աստղիկների ձևով (Կիրովականի գոտի)։ Բրոնզե գոտիներից մի քանիսի վրա երկնային լուսատուները ներկայացվում են թռչունների, վայրի այծերի, ոչխարների և այլ կենդանիների գծանկարներով։ Սրանց պոչերը երբեմն զարդարված են խաչաձև, աստղաձև, ծաղկաձև նշաններով, որոնք մատնանշում են այդ կենդանիների երկնային էակներ լինելու հանգամանքը։ Ուշբրոնզեդարյան կիրառական արվեստի այս նմուշները ուղղակիորեն կապվում են հայ ժողովրդական այն հանելուկների հետ, որոնց մեջ աստղազարդ երկինքը պատկերվում է ծաղկազարդ պոչեր ունեցող կենդանիների, ոչխարների հոտի, հավերի ու ճտերի ալաբանական պատկերներով։

Բրոնզեդարյան հոգեւոր մշակույթի ավանդույթները պահպանվում և հետագա զարգացումն են ապրում Հայաստանում վանի թագավորության շրջանում։

54 «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, էջ VII—IX, XXXVI։

55 Ss' u A. P. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1968.

Ուրարտական պանթեոնի մեջ ևս արևի, ամպրոպ-կայծակի, լուսատուների պաշտամունքը հսկայական դեր է խաղում: Հետաքրքիր է ուրարտական կնիքներից մեկի վրա պատկերված ճառագայթավոր վերջավորություններ ունեցող արևի կամ ամպրոպ-կայծակի մարդակերպ աստվածության ֆալլիկ կերպարը, կենաց ծառի ու ճառագայթաձև երկնային պեգասի հետ միասին, որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե անասնապահական, այլ երկրագործական պտղաբերության իր ֆունկցիայով⁵⁶, Ուրարտական մի այլ կնիքի զույգ երեսներին ներկայացված են մի կողմից՝ ցուլի վրա կանգնած «ճառագայթավոր» թևերը վեր պարզած ամպրոպ-կայծակի աստվածը, մյուս կողմից՝ արևի «ճառագայթաձև» աստծո ծնկաշոք մարդակերպ ֆիգուրը՝ ասորեստանյան արև-աստծո թևավոր սկավառակի տակ⁵⁷: Կնիքի վրա եղած այս երկրորդ պատկերը ցույց է տալիս, որ ուրարտական կրոնի մեջ էլ տարերքի աստվածությունները ոչ միայն մտածվում ու պատկերվում էին փոխադարձ կապի մեջ (ինչպես ժայռապատկերներում), այլև բուն ուրարտական կամ ասորեստանյան հավելումներով հանդերձ, կրում են ավանդական ժայռապատկերային ձևեր: Տարբերությունն այն է, որ բրոնզեդարյան ժամանակների ամպրոպ-կայծակի «հետիոտն» աստվածն այստեղ բարձրանալով ցուլի վրա՝ ընդունում է տարերքի Թեշուբ աստծո խուրրիական անունը, իսկ նույնքան հին արևի տեղական աստվածը՝ Շիվինի անունը: Ուրարտական կնիքների վրա փորագրված պատկերների ներքին սեմանտիկ առնչությունները ժայռապատկերների հետ բացահայտվում են նաև այլ համադրությունների մեջ, կնիքների վրա պատկերված վիշապ-օձերի, եղջերուների, այծերի, դիմակակիր աղեղնավորների գծային պատկերներով և ուղեկցող աստղային պատկերագիր և գաղափարագիր նշաններով⁵⁸:

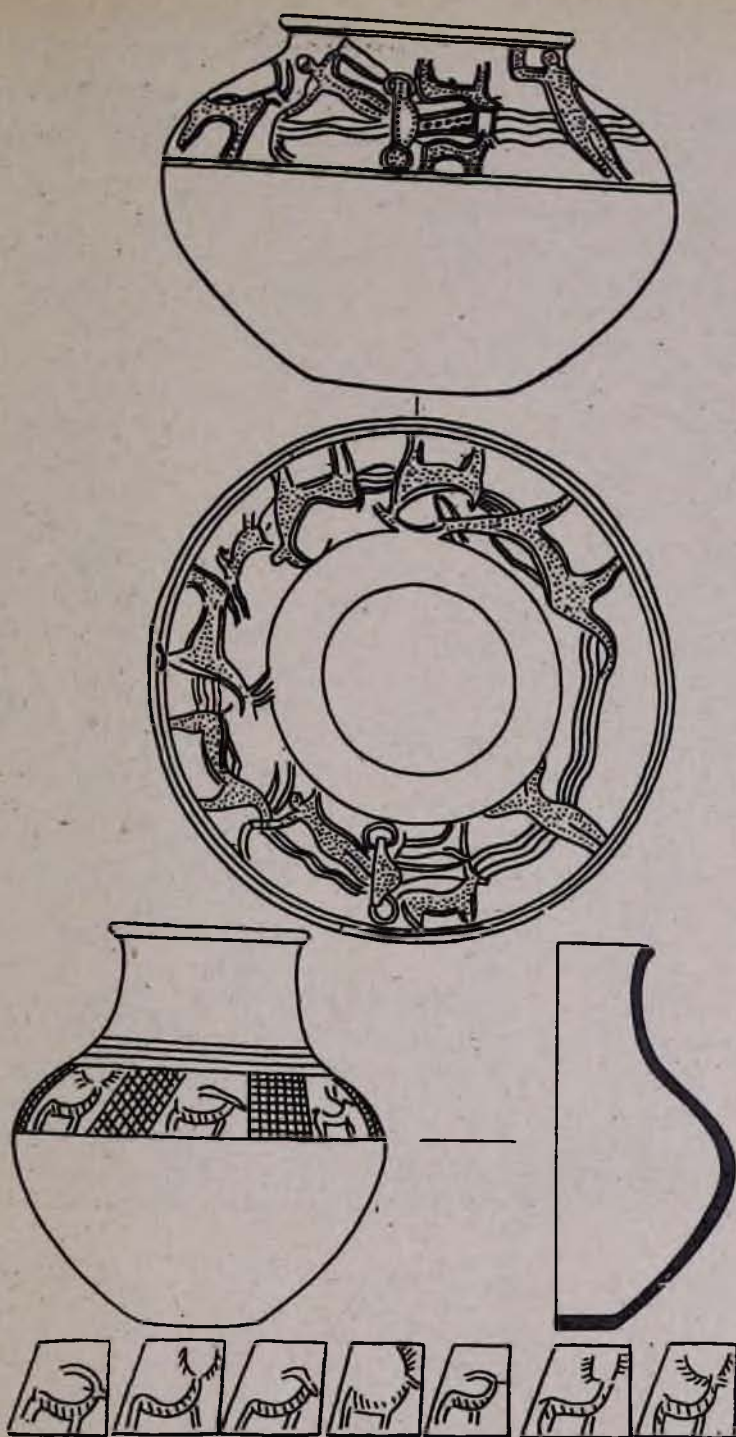
Գեղամա լեռների ժայռապատկերների զուգահեռները ուշբրոնզեդարյան և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի հուշարձաններում ակնհայտորեն մատնանշում են հազարամյա ավանդույթների հիման վրա առաջադիմած երկրագործ-անասնապահական գաղափարաբանության միասնական բնույթը՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների ֆոնի վրա:

Ջրի պաշտամունք և վիշապներ: Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա հանդիպող ջրային թռչունների, օձերի, ձկների պատկերները, ալիքավոր գծերը մարմնավորում են ջրի պաշտամունքը; որը նույնքան կարևոր տեղ է գրավում նախնազարի հոգևոր կյանքում, որքան արևինը: Ջուրն էլ արևի նման պատկերացվում էր տիեզերական եռամիասնության մեջ՝ իրական ու երկնային ծովի, աղբյուրների, գետերի ակունքների ձևով: Այդ պատճառով էլ ջրի պաշտամունքի հետ կապված էակները շատ հաճախ հանդես են գալիս մերթ օձի և այծի (վիշապաբաղ), մերթ օձի և թռչունի (թռչող վիշապ), մերթ վիշապա-ձկների կերպարներով, որոնց վրա պատկերված են ցուլերի զուլաններ, թռչուն-

56 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровски, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, № 42—43.

57 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровски, Кармир-блур, I, Ереван, 1948, № 76.

58 Տե՛ս նույն տեղում, № 50—77 և այլն:

Փարագիր գտնուած խեցանոցներ Դիլիջանից և Արթիկից: Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջան

ներ և օձեր⁵⁹։ Հետաքրքիր է, որ վիշապ բառը Կողբացու միջնորդության մեզ հասած ժողովրդական հավատալիքներում մեկնաբանվում է իբրև բազմակերպար էակ (օձ, գրաստ, ցուլ, կով, ուղտ և այլն) և կապվում ամպրոպ-կայծակի, օդերևույթի հետ⁶⁰։ Հին խեթական աստվածներից նախահայկական վիշապին մոտ էր Դատան, որը պատկերվում էր իբրև ձուկ, ցուլ և պատանի։ Նրա ձկնակերպ արձանը դրված էր Խարշալաշի քաղաքի աղբյուրի ակունքի մոտ⁶¹։ Հայաստանում էլ վիշապ ձկների հսկա քարակոթողները տեղադրված են ջրանցքների ու ջրավազանների մոտ։ Նրանք, մեր նախնիների համոզմամբ, պահում, պահպանում էին սրբազան ջուրը։ Հետագայում այդ էակները ժողովրդական մտածողության մեջ դարձան շար վիշապներ, որոնք փակում էին աղբյուրների ակունքները, զոհեր պահանջում և այլն։ Այդ է պատճառը, որ ուշ շրջանի հայ ազգագրության մեջ ջրի պաշտամունքը հանդես է գալիս շար վիշապների հետ կապված կամ էլ լուկ իբրև տարերքի պաշտամունք, տարերք, որը հրաշագործ ուժ և ունակություններ ունի։ Գանձակի շրջանում մինչև վերջերս էլ հավատում էին, որ անմատչելի վայրերում կան անմահություն բերող աղբյուրներ, որոնց վրա հսկում են վիշապներն ու յոթ գլխանի դեերը։ Բուլանը-խում պատմում էին, որ մատակը մտավ Վանա ծովը և հրեղեն գոմեշից հղիացած ձագ ունեցավ⁶²։ Նույնը պատմում էին Սևանա լճի ափերին՝ Նորատուփ գյուղացիները։ Վասպուրականի սրբազան աղբյուրներից մեկը բխեցրել էր Բուռլիկ Ջալալին՝ սմբակի հարվածով⁶³ և այլն։ Նախնիների խոր համոզմամբ լեռնային աղբյուրների ու գետերի ջրերը ամոքում էին մարդկանց տխրությունը, վիշտը, հոգեկան ու ներքին հիվանդությունները, անասունների տարափոխիկ հիվանդությունները։ Հմայական գործողություններով, ջրի օգնությամբ, մարդիկ ձգտում էին պայքարել երաշտի, մորեխի և այլ վնասատուների դեմ, ամուլ կանայք ձգտում էին երեխա ունենալ, նորահարսերը ցորենի հատիկներ էին գցում աղբյուրների մեջ և այլն։ Այս ամենը անքակտելի կապի մեջ էր օրգանական աշխարհի վերածնման ու զարթոնքի գաղափարի հետ։ Այդ պատճառով էլ շատ աղբյուրներ ու գետեր, նույն թվում Արաքսը, Եփրատն ու Տիգրիսը, սրբազան էին համարվում։ Տիգրիսի ակունքը մինչև վերջերս էլ պաշտվում էր Շատախի հայ, ասորի ու քուրդ բնակիչների կողմից, Եփրատն անցնող մարդը նվիրական էր համարվում, աղջիկ երեխաների անունները հաճախ Արաքս ու Եփրատ էին դնում։

Որոշողական հավատալիքներ։ Ինչպես վերը տեսանք, Հայկական բարձրավանդակի հարուստ կենդանական աշխարհը, ի սկզբանե անտի զարգացող

59 Տե՛ս Ա. Բ. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 15—19։ Վիշապների մասին տե՛ս Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов, Вишавы, „Труды ГАИМК“ Л., 1931; Մ. Աբեղյան, Վիշապներ կոշվող քարակոթողները, Նրևան, 1941։

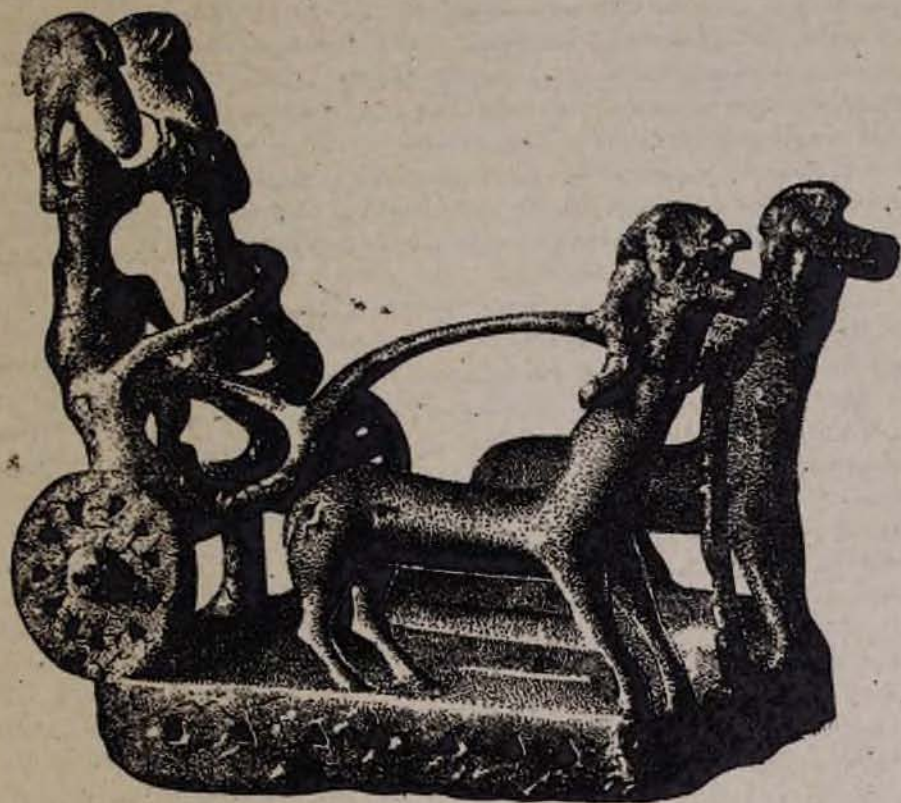
60 Տե՛ս Եզնկայ վարդապետի Կողբացույց, Եղծ աղանդոց, Տփլիս, 1914, էջ 72—73, Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Նրևան, 1944, էջ 35։

61 Տե՛ս Վ. Ն. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, 129, 1967, № 8, էջ 79։

62 Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1900, Բուլանըխ, էջ 41։

63 «Ազգագրական հանդես», 1916, Վասպուրական, էջ 195—210։ (Վերը բերված նյութերը սիրահոժար տրամադրեց մեզ ազգագրագետ Ա. Ա. Օդարաշյանը)։

խաշնարածությունն ու որսորդությունը, տոտեմական և որսորդական հավատալիքների ու պաշտամունքի հորդառատ աղբյուրներ էին: Հայ ժողովրդական հեքիաթները, առասպելները, հանելուկները, էպոսը լի են որսորդ նախնիների, դյուցազունների, աստվածների կերպարներով, որոնք մարտնչում էին վիշապ օձերի, դեերի, կատաղի ցուլերի, «ասլան դավլանների» դեմ: Սասնա դուցազուններն էլ մանուկ Դավթի նման, երբեմն հանդես են գալիս իբրև խաշնարած-որսորդներ⁶⁴: Հայ ժողովրդական մտածողության մեջ պահպանված այս պատկերացումները անկասկած գալիս են ուշ բրոնզի դարի երբեմնի շքեղ հավատալիքներից, պաշտամունքից, հայրուստ ծիսական արարողություններից:

Մարտկառի բրոնզե մոդել. Լեռնե

Այդ մասին են վկայում ուշբրոնզեդարյան դոտինների գծազարդ պատկերները և վերագիր ֆիգուրներով ձևավորված խեցեղենի որսորդական սյուժեները: Ախթալայի բրոնզե գոտու վրա պատկերված են զգեստավորված որսորդներ՝ լայնալիճ աղեղով և թռչնագլուխ գիմակներով: Սևանի շրջանի նույնատիպ գոտիներից մեկի վրա զինված որսորդները հանգես են գալիս քառաթև

⁶⁴ Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», էջ 159—169:

աստղի, առասպելական ձիերի ու թռչունի հետ միասին⁶⁵։ Դվինի նախահայկական շերտում հայտնաբերված պաշտամունքային երևելի կարասներից մեկի վրա պատկերված են լեռներ ու աստղազարդ երկինք, արևի սիմվոլներ, որսի պես-պես կենդանիներ, նետ ու աղեղով զինված հծծյալ որսորդներ և վերջապես անտառի ոգու կամ որսի աստվածության կերպար⁶⁶։

Հայկական լեռնաշխարհի ու Կովկասի շատ ուրիշ գոտիների վրա էլ (Նոյմբերյան, Շամքոր, Թռեղք, Տլի) ներկայացված են դիմակավորված ու զգեստավորված կիսամարդակերպ սպառազեն որսորդների կերպարներ, որոնք, հաճախ շների օգնությամբ, հետապնդում են եղջերուների, վագրերի ու այլ կենդանիների ամբողջ խմբեր։ Սրանք բոլորն էլ կրոնական հմայական նշանակություն ունեցող սյուեհներ են, որոնց մեջ կարծես ավելի շեշտված են անտառների ու որսի աստվածությունները։ Այդ մասին են վկայում ոչ միայն որսի տեսարանների տարբեր մասերում և նույնիսկ գազանների պատկերների վրա հանդիպող երկնային խորհրդանիշները (կրկնակի և վազող պարույրներ, թևավոր ու կլոր աստղերն ու աստղիկները, կենդանիների զուգները և այլն), այլև ազգագրական հարուստ տվյալները։

Այս նյութերը պատմում են մթին անտառների խորքերում ապրող որսի ու գազանների աստվածների մասին, որոնց կամքին ենթարկվում էր ողջ բուսական ու կենդանական աշխարհը, որոնց կամքով էին տրվում որսորդներին վայրի գազաններն ու թռչունները⁶⁷։

Երկրագործական «Մայր աստվածության» պաշտամունքային բացահայտ նշանակություն ունեցող հուշարձանների թվին են պատկանում բրոնզեդարյան տներում՝ հացահատիկների հորերի մոտ հայտնաբերվող բազմապիսի մարդակերպ քարակույ կուռքերը, որոնք պայմանականորեն ներկայացնում են Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում, էգեյան ողջ աշխարհում լայնորեն տարածված մայրաստվածության գաղափարը խորհրդանշող կնոջ կերպարը։ Այդ անպաճույճ կուռքերը մարմնավորում էին տեղաբնակ երկրագործների ու անասնապահների ընդհանրացված պատկերացումները բուսական ու կենդանական աշխարհի, մարդկային սերնդի՝ վերարտադրության, նորոգման ու ծաղկման՝ լայն առումով պտղաբերության գաղափարը⁶⁸։ Բնորոշ է, որ նրանք իրենց ձևաբանական, ընդհանուր տիպաբանական հատկանիշներով կապվում են էգեյան, աշխարհում հայտնաբերված տասնյակ և հարյուրավոր կանացի արձանիկների հետ, իսկ իրենց վեր պարզած թևերի բուսական խոր զարդանախշերով հիշեցնում են Արևելքի ու Արևմուտքի պտղաբերության, մեռնող ու հարուստ առնող աստվածների կերպարները։ Վերոհիշյալ բոլոր ար-

65 Տե՛ս Հ. Մեծցակեյան, Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Ա հատոր, Երևան, 1948։

66 Դվինի արշավախմբի 1960—1962 թվականների պեղումների արդյունքներից։ Նյութերը ցուցադրված են Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում և մասամբ հրատարակված Կ. Գ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում, ՊՔՀ, 1968, № 2, նկ. 6։

67 Ուշբրոնզեդարյան պաշտամունքի և արվեստի մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—97 և Ա. Բ. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 69—90։

68 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини.

ձանիկներն ու Հայաստանի ուշերոնգեղարյան կանացի կուռքերը արտահայտում են «մայր-երկիր-ծառ-կին» նախասկզբնական համամարդկային սինկրետիկ գաղափարը, որն առանձնապես հստակ է դրսևորվում արևելյան կրոնի ու արվեստի մեջ:

Այստեղ պտղաբերության աստվածությունները պատկերվում էին հաճախ կամ ծառից դուրս եկող կանացի իրանի ձևով, կամ կնոջ կերպարանքով, որի ուսերին դալար ճյուղեր կան:

Հեթանոսական Հայաստանի Անահիտ աստվածուհին, որի պաշտամունքն այս երևույթի բնական շարունակությունն էր, տիպիկ արևելյան այսպիսի մի աստվածություն էր: Ժամանակակիցները նրան «ոսկեմայր», «ոսկեհատ» ու «ոսկեծին» էին հորջորջում: Նրան զոհաբերում էին առաջին բերքի ցորենի ու դարու հասկերը, արձանը պատում ծառերի դալար շիվերով ու պսակներով, մեհյանները կառուցում կուսական անտառների մեջ ու նրանց նվիրաբերում սրբազան ցուլերի անձեռնմխելի հոտեր: Պտղաբերության մայր-աստվածության պաշտամունքը համընդհանուր երևույթ էր, որ սկիզբ էր առել քարեդարյան ժամանակաշրջանում և անընդհատ զարգանալով ու կերպարանափոխվելով հասնում է մինչև քրիստոնեություն, իսկ ժողովրդական արարողությունների, հանդեսների ու ծեսերի մեջ պահպանում է իր առանձին հետաքրքիր հատկանիշները մինչև մեր օրերը:

Անդրշիրիմյան կյանք: Գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով բրոնզեդարյան Հայաստանի հոգևոր կյանքի շատ երևույթներ մնում են մութ ու անբացատրելի: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես թաղման բազմապիսի սովորույթներին ու ծիսակատարություններին, դամբարանների և հուղարկավորության տարբեր ձևերին, որոնց մասին, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ պատկերացում ստանալ հնագիտական պեղումների արդյունքներից: Առայժմ կարելի է միայն նշել, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տոհմական ու ցեղային տարբեր արեալների մեջ հանդիպում են դամբարանների բազմապիսի ձևեր (հիմնահողային, քարարկղային մենհիր-կրոմեխների, դոմենների, մեծ դամբարանաթմբերի) և թաղման զանազան եղանակներ (մեկուսի, զույգ, ընտանեկան կամ խմբային, պառկեցրած, նստեցրած, դիակիզված և այլն), որոնք բխում էին նախնադարյան հասարակության տոհմա-ցեղային կառուցվածքի առանձնահատկություններից, սոցիալական-տնտեսական տարբերություններից և իհարկե, ազգագրական ու պաշտամունքային պատկերացումների զանազան երանգներից:

Բոլոր դեպքերում բրոնզեդարյան մեր նախնիները հավատում էին անդրշիրիմյան կյանքի գոյությանը և այդ պատճառով էլ տների նմանվող դամբարանների մեջ ցեղակցի աճյունի հետ միասին տեղավորում էին կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, ղենքեր և աշխատանքի գործիքներ, զարդեր, սպանված անասունների ամբողջական մարմիններ կամ որոշակի մասեր, որոնք պիտի շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում: Այդ երևույթը դիտվում է բոլոր հին ժողովուրդների մոտ՝ Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում:

Աշխատանքի խոր մասնագիտացումը և սոցիալական տրոհումը ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում իր արտացոլումն էր գտնում նույնիսկ անդրշիրիմյան

պաշտամունքի ու ծիսակատարությունների մեջ: Դամբարանային իրերի կոմպլեքսները խստիվ սահմանափակված, տարրորշված ու ռամսնագիտացված էին: Նրանց կազմը տարբեր էր ոչ միայն կանանց ու տղամարդկանց, այլև զանազան զբաղմունքի մարդկանց պատկանող դամբարաններում: Քուրմի հետ դամբարան էին իջեցնում պաշտամունքի առարկաներ, ցեղապետի հետ՝ զենքեր, արդ ու զարդ, մարտակառք, ասրուկներ և այլն, գորականի հետ, բացի ընդհանուր պարագաներից, պարտադիր կարգով դնում էին զենքեր, երկրագործի հետ՝ մանգաղներ ու այլ գործիքներ, հյուսնի հետ՝ կացիններ, դուրեր, բրոնզագործի հետ՝ ձուլման կաղապարներ և այլն: Այս սովորույթը երկար ժամանակ պահպանվում էր Լուսիայի, Նոր Բայազետի, Մարտունու, Բասարգեշարի և այլ շրջանների գյուղացիների մոտ:

Դամբարանային իրերը, սակայն, խստիվ սահմանազատված էին նաև պաշտամունքային նշանակության առումով: Հետաքրքիր է, որ հների համոզմամբ դամբարաններում հանդիպող կոշկաձև խեցանոթները չարագացնում էին՝ ննջեցյալի անցումը դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ: Ամենուրեք հայտնաբերվող ձիասարքերն ու զարդերը փոխարինում էին իրական ձիուն: Հեթաթների ավանդական հերոսները ձիասանձը թափահարելով ծովի հատակից դուրս էին կանչում խմատուն ձիերին, որոնք կարող էին թռցնել մարդկանց ծովերի ու օվկիանոսների վրայով, ի վիճակի էին իրագործել նրանց ամենաաներևակայելի երազները:

Հայոց հինավուրց հեթաթներից կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ հանդերձյալ կյանքի, մեռելների հարություն, կենդանի մարդկանց մեռելների հետ թաղելու, մեռյալների քաղաքների ու երկրների, նույնիսկ անդրշիրիմյան սիրային ռոմանտիկայի մասին⁶⁹, որոնց արմատները նախնադարյան հնություն ունեն:

Այս բոլորի հետ միասին Հայաստանում դեռևս հարատևում էին ոգեպաշտական ու տոտեմական գաղափարաբանությունն ու հավատալիքները: Դամբարաններում հաճախակի հանդիպող թռչնային ու կենդանական (առյուծ, ցուլ, բադ և այլն) արձանները զանազան ցեղերի ու տոհմերի տոհմանիշներ կարող էին լինել:

Ուշբրոնզեդարյան կրոնական հավատալիքների և արվեստի մանրագնին ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխին նախնադարյան կրոնական պատկերացումների մեջ տեղի էին ունեցել որակական, սկզբունքային փոփոխություններ, որոնք հող էին նախապատրաստում վաղ պետականության շրջանի հեթանոսական կրոնի և արվեստի համար: Այդ է պատճառը, որ բրոնզեդարյան արվեստի հոգևոր հուշարձանները հնարավոր է մեկնաբանել ժամանակակից հայ ազգագրության և բանահյուսության նյութերով: Եթե հայ հոգևոր մշակույթի ակունքները կարելի է փնտրել բրոնզեդարյան ավանդական մշակույթի խորքերում, ապա հայկական առասպելաբանության, բանահյուսության և ազգագրության մեջ է մեր հեռավոր նախնիների գաղափարաբանության և կրոնական պատկերացումների մեկնաբանման բանալին:

⁶⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեթաթներ» (Ա. Մ. Նալինյանի խմբագրությամբ) հատ. 3, Երևան, 1962, էջ 332—334: